

TÖRTÉNETI IRODALOM

MERÉNYLETTŐL HADÜZENETIG

A BÉKE UTOLSÓ HÓNAPJA A MONARCHIA MAGYARORSZÁGÁN (1914. JÚNIUS 28. – 1914. JÚLIUS 28.)

A bevezető tanulmányt írta és a kötetet szerkesztette Gerő András.
Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2014. 485 o.

EURÓPAI TESTVÉRHÁBORÚ 1914–1918

A kötet szerkesztette: Markó György és Schmidt Mária.
Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány,
Budapest, 2014. 335 o.

Az első világháború — kirobbanásának és eseményeinek 100. évfordulója kapcsán — mind a közvélemény, mind a történészsakma érdeklődésének homlokterébe került. Ennek révén már eddig is számos kötet, tanulmány látott napvilágot, illetve fog megjelenni a közeljövőben a Nagy Háború témájában. A centenárium által generált megnövekedett figyelem és érdeklődés eredménye a recenzióban bemutatott két kiadvány is, amelyek az Első Világháborús Centenárium Em-lékbizottság támogatásával jelentek meg.

A Gerő András szerkesztette kötet hatvan korabeli — transzlajtán — kiadvány cikkanyaga alapján mutatja be a háborút megelőző egy hónap történéseit (6.), azaz a magyar *Belle Époque* utolsó napjainak történetét. A bevezetésben Gerő nyomatékosan aláhúzza, hogy 1914. július 24-ig lényegében érvényesült a sajtószabadság Magyar Királyság területén, egészen a kivételes intézkedésekről szóló, 1912. évi LXIII. törvény alapján létrehozott Hadi Felügyelő Bizottság megalakulásáig, azaz a cenzúra előkészítéséig (9.). Gerő a következőkben összefoglalta a vizsgált időszakra, vagyis a júliusi válságra vonatkozó ismereteket, utalva arra, hogy ezek mennyiben jelentek/jelentettek meg a korabeli sajtóban. Mindezek alapján képet kaphatunk arról: 1914 nyarának magyar újságolvasója miről tudhatott és miről nem (8.).

A válogatás során a kötet anyaggyűjtésében, létrehozásában közreműködők (Kloska Tamás, Nagy Beatrix, Nagy Ildikó, Nagy Marianna, Szilágyi Alexandra, Tóth Bálint, Veres Miklós) igyekeztek az élet teljes vertikumát átfedő szemelvények közlésére, amelyek során a kronológia volt a rendezőelv, ennek következtében a különböző tematikájú hírek — politikai, gazdasági, bulvár stb. — színes forgatagként követik egymást. Az országos periodikumok mellett számos, helyi lapokban megjelent cikk is szerepel válogatásban. A bevezető tanulmányban tájékoztatói pontként szerepel a fontosabb lapok példányszáma, valamint az olvasótáborokra vonatkozó adatok (9–10.).

A szerkesztés során fontos elv volt, hogy a nagypolitika történései mellett a társadalmilag értelmezhető problémák is bemutatásra kerüljenek (21.). Ennek következtében valóságos hosszmet-szetét nyújtja a kötet a társadalomban jelentkező gondoknak: olvashatunk a tengerentúli kivándorlás ütemének gyorsulásáról, katonaszökevényekről, öngyilkosságokról, párbajokról stb. Fontos szempontot jelentett a gazdasági tematikájú cikkek, valamint a hirdetések felhasználása is.

Szintén jelentős számú, nemzetiségekkel kapcsolatos cikk szerepel a válogatásban, különös tekintettel a szerbekre és románokra. Tucatjával lehet olvasni szerbek elleni inzultusokról, valamint az Erdélyben történő, konspiratív román akciókról.

Az idézett cikkekhez lakonikus jegyzetapparátus tartozik, amely a szemelvényekben felbukkanó személyek rövid biográfiai adatait, valamint néhány idegen kifejezés magyarozatát tartalmazza. A napi szemelvényeknél további kommentárok, az utólagos ismereteink alapján való korrekciók, pontosítások, megjegyzések nem találhatók, így az olvasó a korabeli sajtóinformációk révén a szó legszorosabb értelmében behelyezheti magát 1914 nyarának hangulatába, és az akkor feltett kérdések érdeklődési körébe. Például: Hogyan vélekedtek a kortársak Ferenc Ferdi-

nándról és Chotek Zsófiáról temetésük kapcsán? (141–145.) Milyen merényletek történtek közéleti személyek ellen 1914 közelmúltjában? (132–135.)

Mindebből azonban az is következik, hogyha egy hír hátterét, vagy pontosságát szeretnénk ellenőrizni, a kötet kevés segítséget nyújt ebben az esetben.

A napi szemelvények elején a szerkesztők minden egyes nap időjárását is rögzítették, így az olvasó a hétköznapi hangulatában és érzéseivel ismerheti meg e sorsfordító napok történetét. A válogatást forgatva az olvasó szembesül azzal a ténnyel, hogy a háború milyen váratlanul, szinte derült égből való villámcsapásként érte a Monarchia Magyarországot. Megjegyzendő, hogy kiemelten fontos hírek esetében néhány osztrák sajtóanyag felhasználása is indokolt lehetett volna, még ha a kötet világosan kijelöli a magyar birodalom-félre vonatkozó limitációját.

Mint minden válogatás esetében, szükségszerűen szubjektív szempontok is érvényesültek a szerkesztés során egy-egy tendencia részletesebb bemutatásával: például sajátos jellegzetessége e hónap történéseinek, hogy a külföldiekben igen gyakran kémet láttak, sejtettek, és egyfajta hisztéria jellemezte az országot. Erre vonatkozóan számos cikk került kiválasztásra a szerkesztés során: nem egyszer igen bizarr ügyek leírásával, mint például két kínai internálásának bemutatásával (412–413.). A kötet jellegénél fogva azt is bemutatja, hogy milyen más rémhírek, pletykák foglalkoztatták a közembereket, mint például a Conrad vezérkari főnök elleni-, vagy az orosz cár elleni merénylet terve (391., 200.).

Annak ellenére, hogy a hírek többsége pusztán az átlagembert érdeklő, de hosszútávon kevésbé fontos eseményeket vázol, néhány igen fontos forrás is megjelent a sajtóban, mint pl. a Monarchia július 23-i ultimátuma (402–405.). Ezen a ponton a kötet szerkesztői megtörték a sajtószemelvények kizárólagos alkalmazásának elvét, mert a szerb válaszjegyzéket — indokoltan — szöveggyűjteményből beillesztették a kötetbe (419–422.). Ezzel az eszközzel, vagyis sajtón kívüli forrás beillesztésével csak néhány alkalommal élt a szerkesztő (22.).

Önmagában az ultimátummal összefüggő hírek példája számunkra a sajtóban megjelenő források elemezhetőségét és korlátait egyben, vagyis, hogy az események sokszor csak féldalasan, pontatlanul kerültek rögzítésre.

A kiválóan sikerült befejezés, amely Ignotus és Móricz, az 1914. augusztus 1-jei Nyugatban megjelent írásait, valamint az Új Idők mozgósításról szóló cikkét tartalmazza, cezúráként jelöli ki a béke és háború közötti világ határát, egyben diszkréten tudósít a katonai cenzúra bevezetéséről (474.).

A kötet elején kronológia, a végén pedig helység- és személynévmutató segíti a tájékozódást.

A könnyebb visszakereshetőség érdekében szerencsés lett volna a hivatkozások során lapszám pontosságot alkalmazni, nem pusztán a címet és évfolyamszámot megadva.

A bevezető tanulmányban olvasható az a historiográfiában vissza-visszatérő tévedés, hogy a „Monarchia utoljára 1878-ban vett részt jelentősebb katonai akcióban”, a boszniai okkupáció során (6.). Ezzel szemben a dualista állam az 1882. évi dél-dalmáciai felkelés leverését szintén háborúnak tekintette, ezért a tiszti minősítő lapokon is feltüntették az ekkor megívott ütközeteket, még ha a felkelés volumene jelentősen kisebb volt, mint a boszniai hadjárat.

Összegezve: a kötet kiváló szöveggyűjteményként használható az első világháborúval foglalkozó érdeklődők, diákok részére, különösen abban az esetben, ha valamilyen adat, feljegyzés hátterét kívánják a sajtó alapján feltárni.

Az Európai testvérháború című kötet a 2013. november 11–12-én Budapesten megrendezett nemzetközi konferencia előadásait tartalmazza. A magas színvonalú infrastrukturális háttérrel, neves és nemzetközi szinten jegyzett történészeket felvonultató rendezvény megszervezése 2013 egyik legnagyobb történészi tudományszervezési eredményének tekinthető.

Mint a kötet címe is mutatja, a konferencia vezérgondolata illeszkedett az első világháború azon — vezető — értelmezéséhez, amely az európai integráció blendéjén keresztül szemléli a Nagy Háború történetét. Ebből az aspektusból vizsgálva a világháború egyértelműen európai polgárháború, miközben a kortársak zömén a nacionalizmus láza uralkodott, és a szupranacionális szervezetek nem tudták megakadályozni a konfliktust.

A konferencia-kötet nyitó- és zárógondolatait az Emlékbizottság akkori politikus vezetői, Navracsics Tibor miniszter és Rétvári Bence államtitkár írásai tartalmazzák.

Az első szaktanulmány szerzője Schmidt Mária. A kötet címét is adó írás során Schmidt számba vette Európa első világháborús veszteségeit, és rögzítette, hogy a történelmi Magyarország magyar anyanyelvű katonáinak vesztesége „majdnem a duplája második világháborús harc-

téri veszteségeinknek” (15.). Schmidt egyben az antant felelősségét is hangsúlyozta, leginkább Nagy-Britannia szerepét ecsetelve. A szerző fő tézise, amelyet számos brit kijelentéssel támasztott alá, hogy 1914 válságát „az egyesült Németország képessége, és nem a német magatartás okozta” (12.). Ez a — forrásokkal jól megalapozható — érvrendszer sokban emlékeztet az 1920-as években megfogalmazott Einkreisung der Mittelmächte elméletéhez.

Glatz Ferenc *Európa Nagy Háborúja és az új világrend kialakulása* című írásában az első világháborút Európa százéves háborújaként interpretálta, amelynek során „egy új világrend, vagyis egy szabályozott világkormányzás indult meg” (19–20.). Glatz az első világháborút az 1850–2013 közötti korszak főbb tendenciáinak tükrében (nacionalizmus, ipari forradalom, globalizáció, ökológiai válság) elemezte, bemutatva a versailles-i békerendszer hatását, következményeit egészen napjainkig.

Gerő András az elveszett magyar aranykorról szóló tanulmányában azt vizsgálta, hogy mi minden veszett el az első világháborúval, vagyis az 1867 óta tartó békés polgári fejlődésből (52.)? A szerző tömören, de tényszerűen foglalta össze, miért is nevezhető aranykornak a dualizmus 47 esztendeje.

Balogh András az első világháború történelmi korszakváltó hatását mutatta be a világrend-szerben: az európai földrész térszűkítését, a politikai eszmék súlypont-eltolódását, valamint az Európán kívüli világ felemelkedését. Balogh főként Kína, India és Egyiptom példáján keresztül vizsgálta a világégés politikai hatásait, amelyek megalapozták a posztkolonializmus korszakát.

M. Kiss Sándor *A magyar elit krízishelyzetekben* címmel tartott előadást, amelynek nyitó-tézise, hogy „az első világháborús vereség számunkra maga volt a történelmi megsemmisülés” (217.). Ennek következtében a magyar regnáló elitet elsöpörték az 1918–1919-es események, amelyek korábban nem látott mélységű rendszerváltási kísérleteket eredményeztek (224.). A tanulmány során a szerző összehasonlítja és elemzi az 1867 és 1990 közötti rendszerváltásokat, elit-cseréket is.

A konferencia-kötet 16 külföldi történész írásait is tartalmazza, akik lényegében az egész kontinentet lefedték. Ennek köszönhetően az olvasó képet kaphat az egyes európai nézőpontokról, amely annak tükrében is rendkívül fontos, hogy a kisebb országok szakirodalmi gyakran még világnyelven is nehezen elérhető.

A jeles angolszász történész, Norman Stone — *Végtelen rettegés és rettenetes vég: 1914* című — előadásában az európai-, majd a magyar nacionalizmust elemezve azt a kérdést vizsgálta, hogy miképp kötött ki a felvilágosodott európai civilizáció az első világháború borzalmainál (46.)?

Peter März német történész Németország első világháborúban játszott szerepét értékelve, igen hasonló következtetésekre jutott, mint Schmidt Mária: nem tagadva a Második Birodalom felelősségét, „1914 nyarán nagyon erős volt Berlinben a fenyegetettség-érzés — ami preventív háborús gondolatokra sarkalhatott” (72). März tanulmányának második részében a weimari Németország első világháborúra visszavezethető attribútumait, valamint annak gazdasági hatásait mutatta be, kiemelve, hogy a háború 155 milliárd aranymárkába került az országnak, miközben 1913. évi költségvetése mindössze 2,5 milliárd aranymárka volt.

Gianluca Volpi az olasz első világháborús historiográfia örökzöldjét, a caporettói csatát elemezte. A tanulmány — a kötet kevés hadtörténelmi írásainak egyike — vitathatatlanul érdekes a magyar olvasó számára, amely bemutatja: hogyan látta az akkori ellenség a Monarchia egyik legnagyobb győzelmét. Az olasz szerző tanulmányának konklúziója, hogy Caporettóról maguk az olaszok alakítottak ki negatív mítoszt, miközben az pusztán egy jelentős vesztes csatát jelentett.

Alain de Benoist *Hogyan vesztette el a háborút Európa?* című tanulmánya a konferencia vezérfonalához kapcsolódott, felidézve az európai veszteségeket, és lényegében vesztesként definiálja az európai antant államokat, hiszen „egész Európa az, amely vesztesen került ki ebből a gígászi, világméretű konfliktusból”. A szerző a világháború egyik legsúlyosabb hozadékának a birodalmi modell elvesztését tartotta, mivel ez által a nemzeti modell versenytárs nélkül maradt. Míg a birodalmi modell lehetőséget teremtett arra, hogy különböző népeket a homogenizálás veszélye nélkül integráljon, a nemzeti modellben ez nem lehetséges. A francia történész mindezen téziseket az Osztrák–Magyar Monarchia példáján keresztül mutatta be.

Barbara Bracco a háború olasz társadalomra gyakorolt hatását, következményeit mutatta be előadásában, bemutatva, hogy a Risorgimento fiatal nemzete örökre elvesztette „ártatlanságát”; Itália mentalitása eldurvult, és politikája brutalizálódott.

Frédéric Guelton Franciaország háborús veszteségeit vette számba, amelyek olyan súlyosak voltak, hogy megkérdőjelezték az ország győztes státusát. A szerző részletesen bemutatta a háború gazdasági, demográfiai katasztrofális következményeit.

Sean McMeekin *Az oszmán örökösödési háború* című tanulmányában az orosz expanzív politika fontosságát emelte ki a tengerszorosok vonatkozásában, felidézve a cári flotta hadműveleteit, valamint az orosz–török front csatáit. Az amerikai történész véleménye szerint az első világháborút joggal lehet „oszmán örökösödési háborúként” elnevezni, hiszen 1911 óta a Török Birodalom hadban állt, és 1923-ig a nagyhatalmak hatalmi törekvéseinek középpontjában állt.

Tomasz Schramm a lengyel kérdéstről szóló tanulmányában megállapította, hogy a lengyel állam újraalakulását az tette lehetővé, hogy az annak felosztásában részt vevő mindhárom nagyhatalom a világháború vesztesei közé tartozott (113.). Schramm részletesen bemutatta a lengyel kérdés első világháborús történelmét, különös tekintettel a központi hatalmak törekvéseire.

Andrej K. Szorokin előadásának írott változata leginkább Gerő András tanulmányára emlékeztetheti az olvasót: az orosz boldog békeidők gazdasági teljesítményéről, társadalmi fejlődéséről növelhetjük ismereteinket, vagyis mindazon vívmányokról, amelyeket a Nagy Háború eltörölt. Szorokin szerint a 20. század eleji forradalmak is éppen azért robbantak ki, mert az orosz társadalom nem tudott lépést tartani a modernizáció folyamatával (139.).

Karl Vocelka az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborúban játszott szerepét értékelte, részletesen bemutatva a Habsburg Birodalom helyét az európai koncertben, valamint háborús lelkesedését, megállapítva, hogy a dualista állam legfőbb háborús célja „területének és szervezeteinek”, valamint nagyhatalmi státusának megőrzése volt.

Ivan Ilcsev *Bulgária az első világháborúban* című előadásában hangsúlyozta, hogy a bolgárok 1912 és 1945 között négy háborút is megvíváltak, amelyből hármat elveszítettek. Annak ellenére, hogy a Nagy Háború jelentette a legsúlyosabb vereséget az ország számára, az első világháború súlyos következményei igencsak mellőzött témát képviselnek a bolgár történetírásban (153.). Ilcsev részletesen bemutatta Bulgária veszteségeit, valamint a konfliktus bolgár társadalomra gyakorolt befolyását, és a háború kapcsán született mítoszokat is.

Ivo Banac *Az „Új Kurzus” diadala* című tanulmányában az 1905-ben indult horvát politikai mozgalmat mutatta be, amely egy döntően Horvátország és Szlovénia által irányított és létrehozott Jugoszlávia létrehozását tűzte ki célul. A szerző vázolta, hogy a nagyszerb vezetéssel létrejött délszláv állam pontosan e program fonák értelmezése volt (164.).

Xavier Moreno Juliá Spanyolország helyzetét vette górcső alá, bemutatva a semleges országban jelentkező társadalmi ellentéteket: míg a társadalom elitje inkább a központi hatalmakat támogatta, addig az értelmiség, polgárság és a proletariátus az antant céljaival azonosult. Ráadásul regionális szinten is megosztottság jelentkezett, Katalónia például egyértelműen Franciaországot támogatta, és a háborúban 2000 katalán önkéntes vett részt az antant oldalán (206.).

Petra Svoljšak a szlovén háborús egyenleget és nézőpontot mutatta be előadásában, rámutatva arra, hogy a Monarchia 100 katonájából csak 2 volt szlovén, addig a polgári veszteségek terén az egyik legsúlyosabban érintett nemzetiség volt: az Isonzó-menti csaták zömében szlovénlakta területeket érintettek: 107 szlovén községből 33 teljesen elpusztult, és a többi település is súlyos károkat szenvedett el, vagy kifosztották azokat (257.).

Jaroslav Hricak *Ukrajna, 1914–2014: Befejezetlen háború* című tanulmánya ismertette az ukránlakta területek első világháborús sorsát; a szerző egyik érdekes tézise, hogy amennyiben az ukránok nem bonyolódnak háborúba a lengyelekkel 1918 novemberében, „Kijev soha nem adta volna be a derekát a bolsevikoknak” (268.). A tanulmányban részletesen olvashatunk a hazai szakirodalomban kevésbé ismert ukrán polgárháborúról.

Eva Irmanová *Az első világháború és a felszabadulás programjának masaryki koncepciója* című írásában bemutatta, hogy Masaryk a háború előtt az Osztrák–Magyar Monarchia fenntartásával számolt, a demokrácia és a szociális igazságosság elvei mentén végrehajtott reform keretében. A háború kitörése után azonban Masaryk a beneši út mentén a Monarchia szétzúzásának politikáját választotta, amelynek állomásairól, publikációiról olvashatunk.

A konferencia-kötetet név- és tárgymutató, valamint az előadók rövid életrajzai egészítik ki.

Kritikaként említhető, hogy *magyar* részről kifejezetten az I. világháborúra specializálódott szaktörténész nem tartott előadást. Általánosan megfigyelhető, hogy míg a külföldi előadók zömében hazájuk *első világháborús* szerepét igyekeztek értékelni, addig a magyar témák inkább a háború globális jellegére fókuszáltak, illetve részletesen taglalták a világégés előzményeit, illetve

annak következményeit, de az 1914–1918 közötti eseményekről viszonylag kevés meglátást tartalmaztak.

Ezen szempont hiánya arra való tekintettel is sajnálatos, hogy a kötet — egyébként dicséretes módon — angolul is megjelent.

Természetesen egy konferencia-kötet tanulmányai során számos téves, vagy nem kellően megalapozott állítás is olvasható. Például Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök, mint a vezérkar elnöke (146.), Hindenburg vezérkari főnök, mint hadsereg-tábornok (81.) jelenik meg. Volpi írásában olvashatjuk, hogy Pétain tábornok óvatosan kezelte 1917-ben a francia hadseregben kitört zendülést — több mint 400 katonát kivégzését még a vérzivataros első világháború közepette is merész megállapításnak tűnik ekképp értékelni. Vocelka tanulmányában olvasható az az állítás, miszerint a Monarchia gyalogságánál 72%, a lovasságnál 67%, a tüzérségnél pedig 88% volt a német tisztek aránya. Ezt az állítást igen nehéz megalapozni, tekintettel arra, hogy a Monarchia hadereje nem tüntette fel a nemzetiséget katonai nyilvántartásaiban. Hricak szerint „az orosz csapatok (...) a háború legelején elfoglalták Kelet-Galíciát, Észak-Bukovinát és Kárpátalját” (268.).

Egy szaklektor a máskülönbön gördülékeny fordítások kisebb pontatlanságait is javíthatta volna, például „harcis flotta” (71.), „Stíria” (161., 253.).

A szerkesztés során érdemes lett volna a tanulmányokat közel egyforma hosszúságúra szabni: míg egyes szerzők valóban csak előadásuk írott — 6-8 oldalas — változatával szerepelnek, addig húsz-huszonöt oldalas tanulmányok is olvashatók.

Ligeti Dávid

Marchut Réka

TÖRÉSPONTOK

A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak következményei (1920–1948)

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület, Budapest – Budaörs, 2014. 407 o.

A magyarországi kisebbségekkel foglalkozó történeti kutatások talán legerősebb vonulatát az elmúlt évtizedben a németek második világháborút követő „számonkérésének” és kitelepítésének vizsgálata jelentette. Az események nagypolitikai összefüggéseinek feltárása lényegében már az 1990-es években megtörtént, s ez után a többnyire fiatalabb generációhoz tartozó történészek a helyi közösségek felé fordultak. Mindezt úgy tették, hogy az események és folyamatok vizsgálatát nem ragadták ki a politikai, társadalmi és gazdasági összefüggésekből, és elemzéseikben az előzmények feltárására is komoly energiát fektettek. Marchut Réka monográfiája alapvetően a kutatásoknak ebbe a vonulatába illeszkedik, bár témaválasztása a fent említett irányzathoz képest is újdonságot hozott, mivel a kisebbség sorsának alakulását egy egész megye területén követi figyelemmel, hat célzottan kiválasztott településen történtek elemzésén keresztül.

Marchut előtt a települések kiválasztása kapcsán két lehetséges út állt: dönthetett olyan falvak mellett, amelyek minél több mutatóban hasonlítottak egymásra (méret, demográfiai, etnodemográfiai mutatók, felekezeti összetétel, foglalkozásszerkezet stb.), s olyanok mellett is, amelyek lehetőleg fontos pontokon különböztek egymástól, s így együttesen többé-kevésbé reprezentálták a megyében élő németek eltérő helyzetű csoportjait. A szerző az utóbbi megközelítést választotta. A kitelepítés jelképévé is váló Budaörs azért került a vizsgált települések közé, mert rendkívül erős német közösségnek számított, jól tagolt helyi társadalommal, Csobánka többnemzetiségű volta miatt, Vecsés pedig azért, mert itt a németység — a többi településsel ellentétben — jelentős kisebbségben élt; Nagykovácsiból mindenkit elűztek, Pilisszentivánon ellenben szinte minden családot mentesítettek a bányászat miatt, Dunabogdányban pedig a többiekkel szemben csak 1947-ben indult meg a kitelepítés;

A szerző jól ismeri a témára vonatkozó szakirodalmat, s könyvét hatalmas forrásbázisra építve készítette el. Levéltári kutatásai során feldolgozta a Magyar Országos Levéltárban, a Pest Megyei Levéltárban, a Politikatörténeti Intézet Levéltárában, a MÁV Zrt. Irattárában, az esztergomi Primási Levéltárban, a székesfehérvári és váci Püspöki Levéltárakban, valamint a Budaörsi